

קיבלוהו כל קהילות צרפת ואיי הים וריינוס

עד למאה ה-12 היה רשאי גבר יהודי לערער על כשרותו של גט גם לאחר שנמסר לאשה, גם אם נישאה בינתיים לאדם אחר. פסילת הגט היתה מחזירה רטרואקטיבית את מעמדה של האשה לנשואה לבעלה הקודם ואת ילדיה מנישואיה השניים לממזרים. היה זה רבנו תם, נכדו של רש"י, שיצא נגד המקובל מדורות בנושא רגיש ומרכזי זה במטרה לצמצם את תופעת העגינות ולהקל ככל האפשר על נשים גרושות המבקשות להינשא בשנית

חננאל מאק 08.06.2021 10:35

רבנו תם — פרשנות, הלכה, פולמוס, מאת אברהם (רמי) ריינר, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשפ"א, 503 עמודים

ר' יעקב בן מאיר היה נכדו של רש"י, חכם נודע ורחב דעת, מנהיגה הבכיר של יהדות צרפת במאה ה-12 ומגדולי חכמי ישראל בכל הזמנים. הכינוי "רבנו תם" ניתן לו בעקבות הנאמר ביעקב אבינו "ויעקב איש תם יושב אוהלים", אבל רבנו תם הממשי היה רחוק מלהיות איש תם. פרופסור א"א אורבך הציג את רבנו תם כ"מי שלא יכול לשאת התנגדות לדבריו ולא היה מוכן לכבד את מי שלא קבלו את דעתו" (עמ' 17). חוקרים אחרים, ובהם אברהם ריינר, מחבר הספר שלפנינו, מקילים מעט עם רבנו תם ורואים את מחלוקותיו עם יריביו כ"ויכוח מתודולוגי נוקב" על עקרונות הלימוד, הפרשנות, קביעת ההלכה והמשכיותה (עמ' 26), אך איש אינו רואה את רבנו תם כאדם נוח לבריות ומסביר פנים.

עם זאת, אין כל ספק בדבר מקומו בהתפתחות העיסוק בתלמוד במאה ה-12. רבנו תם היה מראשוני החכמים המכונים "בעלי התוספות", שהמשיכו, הרחיבו והעמיקו את מפעלו הפרשני של רש"י ואין ספק בדבר השפעתו הנמשכת בעולם התורה והתרבות היהודית מאז ועד היום הזה. אופיינית היא הקביעה הנלווית אל אחת השאלות שהופנו אליו: "כי בלעדיך לא ירים איש ידיו ורגליו בכל הארץ", בדומה לנאמר על יוסף שליט מצרים (עמ' 404). בתוקף ידיעותיו ומעמדו ובשל רדיפתו הבלתי-מתפשרת אחר האמת גילה רבנו תם עצמאות בכמה נושאי יסוד של אורח החיים היהודי ובהם תערובות חמץ בפסח, נוסח תפילת "כל נדרי", זמני כניסת השבת ויציאתה ועוד. חתירתו אל האמת הביאה אותו לא אחת לחזור בו מפסיקותיו הקודמות.

בחג השבועות של שנת 1147, בעיצומו של מסע הצלב השני, התנפלו פורעים על ביתו של רבנו תם בעיירה הקטנה רמרו (Ramerupt) וחבלו בו קשות בטענה כי הוא "גדולן של ישראל", כלשונו של מוסר הידיעה, וכי עליהם להינקם בו את "נקמת התלוי". ואולם במקביל נראה שהוא היה מקורב אל כמה מרבי השלטון בצרפת, ענה גם לשאלות שנשאל מפייהם ועסק בתפקידים ציבוריים הן בשירות אחיו היהודים הן בשרות "השלטון שבקומפניא" (עמ' 407).

"שלטון" זה הוא אנרי הראשון, רוזן מחוז שמפאן שבצפון מזרח צרפת, שנודע ברוחב דעתו, בסקרנותו האינטלקטואלית ובעמדתו הליברלית והסובלנית, גם ליהודים. נראה שבצד פעילותו המדינית של רבנו תם בסביבת הרוזן התקיימו ביניהם גם קשרי ידע ותרבות. ידועות לפחות שלוש שאלות על נושאים מקראיים שהפנה הרוזן אל הרב. מהן: מדוע לא הסיר האל את חסדו מעם דוד כשם שעשה לשאול,

שהרי דוד חטא יותר משאול, או מדוע נלקח חנוך הצדיק למרום בטרם עת. השאלה והתשובה כרוכות בהיבטים תיאולוגיים שבין יהדות ונצרות. חידה בפני עצמה היא מדוע לא פנה הרוזן בשאלות מסוג זה אל חכמים שנודעו כפרשני מקרא ובהם רשב"ם, אחיו הבכור של רבנו תם. את התשובה יש לבקש בשני כיוונים: האחד, מעמדו האישי של רבנו תם כמנהיג בכיר שהיה ידוע גם לשאינם יהודים. השני, גם רבנו תם הרבה לעסוק בפרשנות המקרא, אף-על-פי שלא רבים הם קטעי הפירושים לתנ"ך שהגיעו לידינו ושיש לשייכם בוודאות אליו. הספר היחיד שזכה, אולי, לפירוש, מלא או חלקי, של רבנו תם הוא ספר איוב.

מכל מקום, אין כל ספק בדבר עיסוקו הנרחב והמעמיק בצדדים השונים של ספרות התלמוד לענפיה. חיבורו העיקרי בתחום זה הוא "ספר הישר", שרובו בירורים וחיידושי פרשנות לתלמוד הבבלי, שהיה ועודנו נשוא הלימוד העיקרי בעולם הישיבות מאז ועד היום. בצד החידושים והבירורים מכיל הספר תשובות רבות לשואלים, וברבות הימים פורסמו תשובות אלה ככרך נפרד. סגנון הספר כבד וקשה להבנה גם למי שעולם התורה שבעל-פה הוא מנת חלקו הקבועה. על מבנהו הסבוך עד כדי כאוס של הספר כתב אורבך: "ספר הישר הגיע לידינו במצב שאין לכנותו אלא משובש" (עמ' 280), וריינר מסכים עמו.

כחוקר מובהק של רבנו תם ויצירתו מרחיב ריינר את הדיבור בסוגיה זו, אבל כאן אי-אפשר להציג אלא את עיקרי דבריו. החלק העיקרי של "ספר הישר" מוכר לנו רק בשני כתבי-יד, שניהם בני המאה ה-16 וכתובים בעיקרם בכתיבה ספרדית, והם שונים לא מעט זה מזה. כתבי-יד בעייתיים אלה הועתקו אפוא בריחוק מקום וזמן, התפוצה הספרדית שלאחר הגירוש וכ-400 שנה אחרי מות המחבר, ואין ספק שבמהלך המסירה חלו בהם ידיהם של סופרים ומעתיקים. וגדולה מזו, כבר בשלב מוקדם שולבו בספר התכתבויות בין רבנו תם ובין חכמי דורו, תשובות לשואלים, דברי פולמוס רכים וקשים, פרטים אוטוביוגרפיים והרחבות והוספות מידיהם של תלמידים ואחרים. וכאמור, סגנונו של הספר מסורבל וקשה להבנה. כל אלה מקשים מאוד על הבנת הספר ועל המאמץ לאתר את גרעינו הקשה. לדעת ריינר היה גרעין זה ערוך כבר במחצית המאה ה-12, כלומר בחייו של רבנו תם, שמת בשנת 1171.

בעיה מעניינת בפני עצמה היא דברי המחבר בהקדמתו לספר. לדבריו תכלית הספר היא ליישר בו "שמועות הראשונות וגירסות הספרים אשר מעולם" (עמ' 279), כלומר לברר את הנוסחים העתיקים של התלמוד ששובשו עם הזמן. וזה המקום לעמוד על אחד ההבדלים המהותיים במסירת ספרי קדמונים ששררו בימי הביניים בין חכמי הצפון, צרפת ואשכנז, וחכמי הדרום, ספרד וצפון-אפריקה. בדרך כלל נהגו הדרומיים בכבוד לא רק ביחסם אל ספריהם של קדמונים שהיו בידיהם אלא גם בטקסט עצמו ובפרטי הנוסח שלו. חכמים אלה לא העזו לפגוע בספר שבידם ואת שאלותיהם או הערותיהם רשמו בצד הטקסט או כהערות נפרדות. רבים מחכמי אשכנז וצרפת, לעומת זאת, התייחסו בעיקר אל תוכן הדברים ובטחו בחוכמתם שלהם, ולכן לא היססו לתקן, או לקלקל, להגיה, למחוק ולשנות את הטקסט שלפניהם בחזקת היד ועל-פי הבנתם. בעקבות רבנו גרשם מאור הגולה ורש"י, סבו הגדול, יוצא רבנו תם בביקורת חריפה על מגייה הספרים בארצו ומציג את יישור הנוסחאות כתכליתו העיקרית של ספרו. אך, למרבה הפלא, נושא זה נזכר מעט מאוד בגוף הספר.

רבנו תם הכיר את רוב הספרות הרבנית שקדמה לו, את תורת התנאים והאמוראים לגוניה, את יצירותיהם של חכמי בבל, איטליה, ספרד וצפון-אפריקה שקדמו לו, וכמובן את הספרות בת-זמנו. הוא היה אחד המעטים בין חכמי צרפת ואשכנז שהתעניינו ברצינות בחקר הלשון העברית, הפיוט והשירה, ותרם גם את חלקו למערכת ספרותית זו. בהקדמה לספר מביא ריינר את דברי הפתיחה של ר' אברהם אבן עזרא לשיר שהקדיש לרבנו תם ובו מתאר המשורר את הרב כמי שמקים את "בית

התבונה אחרי נופלו" (עמ' 13). בהתכתבות אחרת, שלא הובאה בספר, כותב אבן עזרא שיר אל רבנו תם ופותח ושואל בהתפעלות: "ומי הביא לצרפתי בבית שיר?" רבנו תם משיב בשיר משלו ובתגובה מכנה אבן עזרא את רבנו תם "אָביר עם אַל ורוֹעֵם".

תקנה של רבנו תם שאין ערוך לחשיבותה עד ימינו היא האיסור על ערעור הגט. תקנה זו נערכה בכנס רבנים שנערך בעיר טרואה (Troyes), עירו של רש"י, בראשותו של רבנו תם. וכך מסופר בספר הישר: "ועוד גזרתי בכינופיא (=בכנס) ... באַלָּה חמורה ובגזירה חמורה שלא יקרא שום בר ישראל ערעור על שום גט אחר נתינתו". עד יסוד התקנה היה רשאי אדם לערער על כשרותו של גט גם לאחר שנמסר לאשה, אף אם נישאה בינתיים לאדם אחר ואף ילדה לו בנים או בנות. פסילת הגט היתה מחזירה רטרואקטיבית את מעמדה של האשה לנשואה לבעלה הקודם ואת ילדיה מנישואיה השניים לממזרים. למותר לציין את חשיבותה של תקנה זו כשלעצמה ואת ההעזה לפעול בניגוד למקובל מדורות בנושא כה רגיש ומרכזי של ההלכה היהודית. תקנת ערעור הגט משתלבת במגמתו הכוללת של רבנו תם לצמצם את תופעת העגינות ולהקל ככל האפשר על נשים גרושות המבקשות להינשא בשנית.

התקנה הבאה היתה כנראה מפעלו האחרון של רבנו תם. ביום כ' בסיוון תתקל"א (26.5.1171) הועלו על המוקד למעלה משלושים יהודים בעיר בלואה (Blois) בשיאה של עלילת דם, מן האכזריות ביותר בימי הביניים. כרגיל הואשמו היהודים ברצח ילד נוצרי למטרת פולחן, אבל החקירה העלתה בבירור שאף ילד לא נרצח באותה פרשה וכי לעלילה לא היה שחר. רבנו תם הקשיש המזועזע גזר על צום לדורות ביום זה. לדברי מוסר הידיעה, "קיבלוהו כל קהילות צרפת ואיי הים וריינוס", אולי משום שקבע הרב "כי יום כיפורים הוא" (עמ' 239), אם כי יש לשער שרבנו תם הזהיר והדייקן לא אמר זאת ולא כתב כך. במרוצת הדורות דעך זכרו של כ' בסיוון אבל הוא חזר וניעור בימי גזירות חמלניצקי בפולין ובאוקראינה בשנים ת"ח-ת"ט, וגם בעקבות שואת היהודים בהונגריה וסביבותיה שהתחוללה בעיקר בחודשי סיון ותמוז בשנת תש"ד, 1944.

שלא כרש"י זקנו, רבנו תם מעולם לא שהה באשכנז אבל כמה מהנבחרים שבתלמידיו היו בני אשכנז שבאו ללמוד בבית מדרשו. מאוחר יותר שבו אלה לבתיהם והיו למפיצי תורת צרפת בגרמניה ("ריינוס") וגם מזרחה משם ("אושטרייך", היא אוסטריה, ו"ארץ כנען", בוהמיה הסלבית). יעברו עוד כמה דורות ותלמודה של צרפת על תוספותיהם של רבנו תם ותלמידיו יתפסו מקום של כבוד בישיבות המתפתחות בפולין שבמזרח־אירופה. תורת רבנו תם מצאה את דרכה גם דרומה, לפרובנס, אבל שם היו גם מי שהתנגדו לשיטות הלימוד וההנהגה הצרפתיות.

ספרו הרחב והמקיף של פרופסור רמי ריינר מאוניברסיטת בן גוריון משלב בהצלחה ובאהבה את הדין המקיף בדמותו הגדולה של רבנו תם, עם ברור מעמיק של סוגיות פרטניות, בעזרת מיטב הכלים המוכרים בחקר הספרות הרבנית ואישיה.